

UVOD

„Možda je jedan od hiljadu socijalista ikada pročitao ma koji od Marksovih ekonomskih radova, a od hiljadu antimarksista čak ni jedan nije čitao Marksa”.¹

1. MARKSOVI POSLEDNJI PODVIZI I NJIHOV SAVREMENI POLITIČKI ZNAČAJ

Već više od dve decenije, prestižne visoko tiražne novine i časopisi opisuju Karla Marksa kao oštroumnog teoretičara čija se aktuelnost iznova potvrđuje. Mnogi autori progresivnih stavova smatraju da su njegove ideje i dalje nezaobilazne za svakoga ko veruje da je nužno izgraditi alternativu kapitalizmu. Skoro svugde u svetu on je danas tema univerzitetskih kurseva i međunarodnih konferencija. Njegova dela, preštampana ili objavljena u novim izdanjima, ponovo su iskrsla na policama knjižara, a proučavanje njegove misli, posle dvadeset ili više godina zanemarivanja, sve više dobija na popularnosti. Godine 2017. i 2018. dale su dodatni vetar u leđa ovom „oživljavanju Marksa”, zahvaljujući mnogim inicijativama širom sveta, povezanim sa 150. godišnjicom objavljivanja *Kapitala* i 200. godišnjicom njegovog rođenja.²

Od posebnog značaja za sveukupnu reevaluaciju Marksovog opusa predstavljao je nastavak objavljivanja *Marx-Engels Gesamtausgabe* (MEGA²) 1998. godine, istorijsko-kritičkog izdanja celokupnih dela Marksa i Engelsa. Objavljeno je još dvadeset i sedam tomova (četrdeset tomova objavljeno je u periodu od 1975. do 1989.), a ostali su u pripremi. Oni uključuju: 1) nove verzije pojedinih Marksovih radova (pre svega, *Nemačke ideologije*), 2) sve pripremne rukopise za *Kapital* napisane u periodu od 1857. do 1881, 3) celokupnu kolekciju pisama koja su Marks i Engels primili i poslali i 4) otprilike dve stotine svesaka. Potonje sadrže odlomke iz knjiga koje je pročitao i razmišljanja na koja su ga one podstakle. Sve pomenuto zajedno čini radionicu njegove kritičke teorije, osvetljavajući put kojim je išao i izvore na koje se oslanjao razvijajući svoje ideje.

Ovi neprocenjivi materijali – od kojih su mnogi dostupni samo na nemačkom jeziku i stoga ograničeni na male krugove istraživača – pružaju nam sliku autora veoma drugačiju od one koju su brojni kritičari, ili samozvani sledbenici, predstavljali tako dugo vremena. Uistinu, nova otkrića iz MEGA² izdanja omogućavaju nam da kažemo da je od svih klasika političke, ekonomske i filozofske misli Marks autor čija se slika najviše promenila u prvim decenijama XXI veka. Novo političko okruženje, nastalo raspadom Sovjetskog Saveza, takođe je doprinelo ovom novom sagledavanju Marksa. Jer, kraj marksizma-lenjinizma konačno je Marksov rad oslobodio okova ideologije koja je svetlosnim godinama bila udaljena od njegove ideje društva.

Ruku na srce, Marksovi radovi su posle 1917. uživali značajnu recepciju u geografskim oblastima i društvenim klasama u kojima dotad nisu bili poznati. Ali nakon što je početni polet ruske revolucije splasnuo, potonja sovjetska ortodoksija nametnula je tvrdokorno jednumlje koje je ostavilo teške posledice na marksističku teoriju. U obliku priručnika sastavljenih u In-

stitutu Marksa, Engelsa i Lenjina u Moskvi, ili „marksističkih” antologija posvećenih raznim temama, Marksovi spisi su često bili osakaćeni i smešani u zbirke citata spravljenih da posluže a priori postavljenim ciljevima. Bila je to praksa koju su uveli nemački socijaldemokrati krajem XIX veka.³ Moglo bi se reći da su Marksovi radovi tretirani na isti način na koji je razbojnik Prokrust tretirao svoje žrtve: ako su bile predugačke, amputirao im je udove; ako su bile prekratke, rastezao ih je. I u najboljim okolnostima teško je spojiti zahteve popularizacije s potrebom da se izbegne teorijsko osiromašenje. A u Sovjetskom Savezu, najpre onome Josifa Staljina (Joseph Stalin, 1878–1953), a zatim Nikite Hruščova (Nikita Khrushchev, 1894–1971) i Leonida Brežnjeva (Leonid Brezhnev, 1906–1982), okolnosti teško da su mogle biti gore za proučavanje Marksovog dela.

Dogmatsko osiromašenje Marksove po sebi kritičke teorije dovelo je do najneverovatnijih paradoksa. Mislilac koji se najodlučnije protivio „pisanju recepata [...] za prčvarnicu budućnosti”⁴ pretvoren je u utemeljivača novog društvenog sistema. Najneumorniji um, koji nikada nije bio zadovoljan postignutim rezultatima, postao je vrelo zagriženog doktrinarstva. Nepokolebljivi pobornik materijalističkog shvatanja istorije bio je, više nego bilo koji drugi autor, istrgnut iz svog istorijskog konteksta. Čak je i njegovo insistiranje na tome da „oslobođenje radničke klase mora izvojevati sama radnička klasa”⁵ bilo zaslepljeno ideologijom koja je naglašavala primat političkih avangardi i partija kao snaga koje pokreću klasnu svest i vode revoluciju. Pobornik ideje o kraćem radnom vremenu kao preduslovu procvata ljudskih moći našao se upregnut u podršci produktivističkog gesla stahanovizma. Ubedeni pristalica ukidanja države uzidan je u njen najčvršći bedem. Maštajući, kao i nekolicina drugih mislilaca, o slobodnom razvoju ljudske individualnosti, on je tvrdio da bi – budući da je buržoasko pravo prikrivalo društvene nejednakosti ispod čisto pravne jednakosti – „pravo

[...] moralo, umesto da bude jednako, biti naprotiv nejednako”.⁶ Pa ipak, isti Marks je podmuklo doveden u vezu sa shvatanjem koje je bogatstvo kolektivnog sveta utopilo u bezličnoj jednolikosti.

Skorašnja istraživanja opovrgla su različita shvatanja koja Marksovu ideju komunističkog društva svode na viši razvoj proizvodnih snaga. Pre svega, pokazala su značaj koji je pridavao ekološkim pitanjima: u više navrata je isticao činjenicu da je razvoj kapitalističkog načina proizvodnje povećao ne samo pljačku ljudskog rada, već i prirodnih resursa. Još jedna tema za koju je bio posebno zainteresovan bila je migracija. Pokazao je da je prisilno seljenje radne snage do kojeg je doveo kapitalizam glavni sastavni deo buržoaske eksploatacije i da je ključ za borbu protiv toga bila klasna solidarnost među radnicima, bez obzira na njihovo poreklo ili bilo kakvu razliku između domaće i strane radne snage.

Marks se pomno pozabavio i mnogim drugima temama, koje, premda se od strane proučavalaca njegovog dela često potcenjuju, ili čak ignorišu, dobijaju ključni značaj za politički cilj našeg vremena. U njih spadaju individualna sloboda u ekonomskoj i političkoj oblasti, rodna emancipacija, kritika nacionalizma, emancipatorske mogućnosti tehnologije i oblici kolektivnog vlasništva van državnog uticaja.

Štaviše, Marks se upustio u temeljna istraživanja vanevropskih društava i odlučno je ustao protiv brutalnosti kolonijalizma. Pogrešno je misliti drugačije. On je kritikovao mislioe koji su, naglašavajući razorne posledice kolonijalizma, u analizi perifernih područja sveta koristili pojmove svojstvene evropskom kontekstu. Više puta je ukazivao na one kojima nije pošlo za rukom da uoče potrebne razlike između pojava, a posebno je nakon teorijskog napretka koji je ostvario u 1870-im bio oprezan u prenošenju saznanjnih kategorija na sasvim različita istorijska i geografska podneblja. Sve je ovo danas jasno, uprkos skepticizmu koji je još uvek u modi u pojedinim akademskim krugovima.

Stoga, trideset godina posle pada Berlinskog zida, postalo je moguće čitati Marksa koji se veoma razlikuje od ideološkog, ekonomističkog i evrocentričnog teoretičara koji je tako dugo bio u modi. Razume se, u njegovom ogromnom literarnom zaveštanju može se naći niz izjava koje sugerišu da razvoj proizvodnih snaga vodi raspadanju kapitalističkog načina proizvodnje. Ali bilo bi pogrešno pripisivati mu bilo kakvu tvrdnju da nastupanje socijalizma predstavlja istorijsku nužnost. Uistinu, za Marksa je mogućnost promene društva zavisila od radničke klase i njene sposobnosti da, putem borbe, pokrene društvene pobune koje bi dovele do nastanka drugačijeg ekonomskog i političkog sistema.

Skorašnja otkrića u oblasti marksističkih studija ukazuju na to da će interpretacija njegovog dela postajati sve istančanija. U tom pogledu, vremenski period obuhvaćen ovom knjigom (od 1881. do 1883.) i teme kojima se Marks bavio u toku tih godina pružaju čitaocu obilje materijala za razmišljanje o gorućim pitanjima današnjice. Dugo vremena su mnogi marksisti u prvi plan stavljali Marksove rane radove (pre svega *Ekonomsko-filozofske rukopise iz 1844. godine* i *Nemačku ideologiju*), dok je *Manifest Komunističke partije* ostao njegovo najčitnije i najviše citirano delo. Međutim, u tim ranim radovima se nalaze mnoga razmišljanja koja su prevaziđena u kasnijim delima. Pre svega se u *Kapitalu* i njegovim pripremnim rukopisima, kao i u istraživanjima koja je sprovodio u svojim poslednjim godinama života, nalaze najdragocenija razmišljanja o kritici buržoaskog društva. Ona predstavljaju poslednje, premda ne i konačne zaključke do kojih je Marks došao. Ako se ona, u svetlu nastalih promena u svetu od njegove smrti, kritički preispitaju, mogla bi se još uvek pokazati veoma korisnim za promišljanje drugačijeg društveno-ekonomskog sistema nego što je kapitalizam.

Godine 1881. i 1882. Marks je ostvario izvanredan teorijski pomak u vezi s antropologijom, prekapitalističkim načinima proizvodnje, nezapadnim društvima, socijalističkom revolucijom i

materijalističkim shvatanjem istorije. Ujedno je pomno posmatrao glavne događaje u međunarodnoj politici, što se može videti iz njegovih pisama u kojima izražava odlučnu podršku irskoj oslobodilačkoj borbi i populističkom pokretu u Rusiji i snažno suprotstavljanje britanskom kolonijalnom ugnjetavanju u Indiji i Egiptu i francuskom kolonijalizmu u Alžiru. Bio je sve samo ne evrocentrično i ekonomistički orijentisan i opsednut isključivo klasnom borbom. Proučavanje novih političkih sukoba, novih tema i geografskih oblasti smatrao je suštinskim za njegovu nedovršenu kritiku kapitalističkog sistema. To mu je omogućilo da stekne osećaj za nacionalne posebnosti, kao i da razmotri drugačiji pristup komunizmu od onog koji je prethodno usvojio.

2. ZABORAVLJENO POGLAVLJE: „KASNI” MARKS

Marksove ideje su promenile svet. Pa ipak, uprkos prihvatanju njegovih teorija, pretvorenih u vladajuće ideologije i državna načela za veliki deo svetske populacije u prošlom veku, još uvek ne postoji celovito izdanje svih njegovih dela i rukopisa. Glavni razlog za to leži u nedovršenosti njegovog opusa. Radovi koje je objavio iznose u obimu manje od ukupnog broja radova koji su ostali nedovršeni, a o gigantskoj *Ostavštini* (*Nachlass*) beleški vezanih za njegova beskrajna istraživanja da i ne govorimo.

Marks je iza sebe ostavio mnogo više rukopisa od onih koje je poslao izdavačima.⁷ Nedovršenost je bila neraskidivi deo njegovog života: teška beda u koju je povremeno zapadao, kao i njegovo postojano slabo zdravlje, povećavali su mu svakodnevne brige; njegov strog metod i nemilosrdna samokritika otežali su mnoge njegove poduhvate; njegova strast prema znanju ostala je živa tokom vremena i uvek ga je podsticala na nove studije. Bilo kako bilo, njegov predani rad imaće najčudesnije teorijske posledice za budućnost.⁸

U mnogim Marksovim biografijama, glavni događaji u njegovom životu razmatraju se nezavisno od njegovih teorijskih dostignuća.⁹ Akademska literatura uglavnom je zapostavljala egzistencijalne peripetije, uprkos činjenici da su one znatno uticale na tok njegovog rada. Dosta autora je pažnju posvetilo razlikama između Marksovih ranih i kasnih radova,¹⁰ ne pokazujući dovoljno dobro poznavanje potonjih. Mnoge druge studije zasnivale su se na lažnoj podeli između „Marksa filozofa” i „Marksa ekonomiste” ili „Marksa političara”.

Skoro sve dosad objavljene intelektualne biografije su previše pažnje posvetile razmatranju Marksovih mladalačkih spisa. Teškoće na koje se nailazilo u proučavanju studija koje je preduzeo u poslednjim godina svog života, posebno u ranim 1880-im, dugo vremena su sputavale naše saznanje važnih dostignuća do kojih je dospao. Zbog toga su svi biografi posvetili tako malo stranica njegovom radu posle raspuštanja Međunarodnog udruženja radnika 1872. godine.¹¹ Nije slučajno što su skoro uvek za deo svog rada koji je pokrivaov ovaj period upotrebljavali opšti naslov „Poslednja decenija”. Pogrešno misleći da je Marks digao ruke od namere da završi svoje delo, nisu uspeli da bolje sagledaju čime se on zapravo bavio u tom periodu. Ali ako se za ovakav stav moglo pronaći neko opravdanje u prošlosti, teško je razumeti zašto novi materijali dostupni u MEGA² izdanju i veliki broj studija posvećenih „kasnom Marksu” od 1970-ih naovamo nisu doveli do značajnije promene u ovom shvatanju.¹²

Cilj ove knjige je da popuni prazninu u literaturi posvećenoj Marksu. Autor je, međutim, svestan da ona još uvek predstavlja delimičan, nepotpun doprinos, ne samo zato što tomovi MEGA² izdanja koji se odnose na period 1881–1883. nisu u celosti objavljeni, već i stoga što se Marksova misao proteže na najrazličitije oblasti ljudskog znanja, a njegova teorija predstavlja krupan zahtev. Pored toga, potreba da se ova studija ograniči na razuman

broj stranica onemogućila je analizu svih Marksovih spisa s istom brižnošću; često je bilo nužno u nekoliko rečenica istaći ono što bi zahtevalo najmanje jedan pasus, ili na jednoj stranici sažeti ono što bi zahtevalo posebno poglavlje. Pre svega, sadržajnost i složenost *Etnoloških sveski* nesumnjivo zahtevaju iscrpnu analizu, što će se pokušati dati u nastavku. S punom svešću o pomenutim ograničenjima, čitaocu se ovde nude rezultati dosadašnjeg istraživanja.

Godine 1957, Maksimilijan Rubel (Maximilien Rubel, 1905–1996), jedan od najistaknutijih poznavaca Marksovog dela u XX veku, napisao je da „monumentalna biografija” još uvek čeka da bude napisana.¹³ To je mišljenje koje važi i danas, posle više od šezdeset godina. MEGA² izdanje je učinilo ispraznim sve tvrdnje o Marksu kao o misliocu o kojem je sve već rečeno i napisano. Ali bilo bi pogrešno reći – kao što to čine oni koji oduševljeno aplaudiraju „nepoznatom Marksu” posle prvog objavljivanja svakog novog teksta – da su nedavna istraživanja okrenula naglavačke sve postojeće znanje o njemu.

Još uvek se može mnogo toga naučiti od Marksa. Danas je to moguće učiniti proučavajući ne samo njegova objavljena dela, već i pitanja i nedoumice sadržane u neobjavljenim rukopisima. Ovo se utoliko više odnosi na dela koja potiču iz poslednjih godina njegovog života.

„Kasni Marks” je ujedno i najprisniji Marks: on nije skrivao svoju slabost, ali je nastavio da se bori; nije izbegavao sumnju, već joj je otvoreno izlazio u susret; odabrao je da radije nastavi svoje studije nego da se uljuljka u samopouzdanje i prigrlji nekritičko ulagivanje prvih „marksista”. Ovaj Marks je jedna od veoma retkih, radikalno revolucionarnih vrsta, sasvim različita od dvadesetovekovne slike granitne figure koja s dogmatskom izvesnošću pokazuje na budućnost. On priziva novu generaciju istraživača i političkih aktivista da preuzmu i nastave borbu kojoj je on, kao i mnogi drugi pre i posle njega, posvetio ceo svoj život.

Endnote

- 1 Boris Nicolaevsky i Otto Maenchen-Helfen, *Karl Marx: Man and Fighter* (London: Pelican Books, 1976), IX.
- 2 Jedan od novijih radova kojim se obelažava ova renesansa je Marcello Musto, ur. *The Marx Revival: Key Concepts and New Interpretations* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020).
- 3 O peripetijama istorije publikacije Marksovog dela videti Marcello Musto, „The Rediscovery of Karl Marx,” *International Review of Social History* 52, br. 3 (2007): 477–498.
- 4 Karl Marx, „Predgovor drugom izdanju,” u *Kapital: Kritika političke ekonomije*, vol. 1, *Proces proizvodnje kapitala*, MED, 21: 23.
- 5 Karl Marx, „Privremeni statut Međunarodnog udruženja radnika,” MED, 27: 10.
- 6 Karl Marx, „Kritika Gotskog programa,” MED, 30: 18.
- 7 Up. poglavlje „Chronology of Marx’s Writings,” u Marcello Musto, *Another Marx: Early Manuscripts to the International* (London: Bloomsbury Academic, 2018), 7–11.
- 8 Up. Maximilien Rubel, *Marx critique du marxisme: Essais* (Paris: Payot, 1974), 439–440.
- 9 Jedan od najupečatljivijih primera ove podele rada jeste molba koju je Franc Mering (Franz Mehring) uputio Rozi Luksemburg (Rosa Luxemburg) da napiše poglavlja o drugom i trećem tomu *Kapitala* za njegovu knjigu *Karl Marks: Istorija njegovog života* (Beograd: Kultura, 1958). Videti autorov „Predgovor,” 11.
- 10 O preteranoj važnosti koju su mnogi autori pridali Marksovim ranim radovima videti Marcello Musto, „The Myth of the ‘Young Marx’ in the Interpretations of the Economic and Philosophic Manuscripts of 1844,” *Critique: A Journal of Socialist Theory* 43, br. 2 (2015): 233–260.
- 11 Videti, recimo, Mering, 15. poglavlje „Poslednja decenija,” u *Karl Marks*, 493–523; Otto Rühle, „The Evening and the End,” u *Karl Marx: His Life and Work* (Abingdon: Routledge, 2011), 359–370; Karl Vorländer, 19. poglavlje „Verhältnis zu der sozialen Bewegung” i 20. poglavlje „Die letzte Leidenszeit. Der Tod. Marx’ Persönlichkeit,” u *Karl Marx: Sein Leben und sein Werk* (Leipzig: F. Meiner, 1929), 248–260, 261–278; Boris Nicolaevsky i Otto Maenchen-Helfen, 21. poglavlje „The Last Ten Years,” u *Karl Marx*, 392–407, te David McLellan, 8. poglavlje „The Last Decade,” u *Karl Marx: His Life and His Thought* (London: Palgrave Macmillan, 1973), 412–451. Čak i Maksimilijan Rubel, s pravom čuven po svojim minucioznim tekstualnim studijama, nije otišao dalje od njegovih prethodnika u knjizi *Karl Marx: Essai de biographie intellectuelle* (Paris: Librairie M. Rivière et Cie, 1957), 416–434. U knjizi *Marx Life and Works* (London: Palgrave Macmillan, 1980) francuski teoretičar je pisao da su

„poslednjih deset godina Marksovog života bile kao polagana agonija” tokom koje je „njegov rad bio ograničen na korespondenciju i nekoliko članaka”. Ali dodao je: „Uprkos tome – čak i u periodu tako oskudnom po broju objavljenih radova – Marks je ispunio oko 50 svesaka, čiji se sadržaj skoro u potpunosti sastojao iz izvoda iz dela koja je pročitao. Njegova ‘književna bulimija’ proizvela je skoro 3,000 stranica sitno pisanog teksta. Ovome, naposljetku, treba dodati ‘masu’ statističke građe koja je, po njegovoj smrti, zaprepastila Engelsa”. Rubel, *Marx Life and Works*, 100.

- 12 Biografije objavljene u toku poslednjih nekoliko godina pokazuju kako je, još od nastavka rada na MEGA² izdanju, delo „kasnog Marksa” zanemareno od strane velike većine autora. U manje značajnoj knjizi *Karl Marx: A Nineteenth-Century Life* (New York, NY: Liveright Publishing, 2013) Džonatana Sperbera (Jonathan Sperber) Marksovi kasni radovi su naprosto ignorisani. U obimnoj studiji *Karl Marx: Greatness and Illusion* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016) Gareta Stedmana Džouns (Gareth Stedman Jones) o celokupnom periodu od 1872. do 1883. govori samo u kratkom epilogu, dok je ranom periodu Marksovog života (od 1818. do 1841.) posvetio pet poglavlja (170 stranica), što je period u toku kojeg je Marks objavio samo dva članka i tek započeo proučavanje političke ekonomije, te tri poglavlja (150 stranica) periodu od 1845. do 1849. U knjizi *A World to Win: The Life and Works of Karl Marx* (London: Verso, 2018) od 750 stranica Svena Erika Lidmana (Sven-Eric Liedman) postoje samo dva kratka poglavlja posvećena Marksovim studijama posle *Kritike Gotskog programa*. Jedno od njih – koje predstavlja površnu analizu knjige *Drevno društvo (Ancient Society)* Luisa H. Morgana (Lewis H. Morgan) (Liedman, *A World to Win*, 507–513) – na čudan način dolazi pre razmatranja spisa kao što su *Gospodin Fogt (Herr Vogt)* (objavljen 1860.) i Marksovog učešća u Međunarodnom udruženju radnika (1864–1872). Odabir nehnološkog uređenja sadržaja onemogućava jasno razumevanje Marksove teorijske evolucije u toku poslednjeg perioda njegovog života. Ono što je zajedničko svim pomenutim biografijama jeste da su nedovoljno pažnje posvetile sekundarnoj literaturi. Naposljetku, na sve rečeno nije imuna ni veoma zanimljiva knjiga *Marx and Marxism* (London: Penguin, 2018) Gregorija Klajsa (Gregory Claeys), u kojoj je sve što se desilo u periodu od 1872. do 1883. sabijeno u kratko poglavlje pod nazivom „Marx’s Mature System”, uprkos činjenici da kod kasnog Marksa ima veoma malo toga što bi se moglo nazvati sistematičnim. Claeys, *Marx and Marxism*, 203–215.
- 13 Rubel, *Karl Marx: Essai de biographie intellectuelle*, 3.